

Zágorhidi-Czigány Domonkos

Továbbra is döntetelen. Egy újabb fejezet a szabadakarat-vitáról

Bernáth László. 2019. *Morális felelősség, érdem és kontroll – A morális felelősség metafizikája*. Budapest: L'Harmattan. 206 oldal, 2500 Ft.

A szabad akaratról szóló kortárs vitákhoz kapcsolódva korábban is jelentek már meg itthon válogatások magyarul – főleg külföldi szerzők munkáiból –, illetve az utóbbi időben számos tanulmány is napvilágot látott hazai szakfolyóiratokban. Ám Bernáth László könyve az első magyarul írt monográfia, amely átfogóan foglalkozik a morális felelősség kérdésével. Álláspontja a libertariánus nézetek egy speciális változata,¹ az ágens-okozás elmélete.² Eszerint a cselekvők egy különleges metafizikai kategóriába tartoznak: *szubsztanciák*, melyek képesek előzetes meghatározottságtól mentes, szabad döntéseket hozni, s ezzel magyarázható, hogy bizonyos tetteikért erkölcsi felelősséggel tartoznak. A könyv azonban nemcsak a szerző saját nézetével, az ágens-okozás kifejtésével foglalkozik, hanem a versengő nézeteket is sorra veszi, valamint azok kritikáit és nehézségeit is.

Bernáth a morális felelősséget a címben feltüntetett két másik fogalomhoz, az érdemhez és a *kontroll*hoz való viszonyában mutatja be. Minthogy a szabad akaratunkból tett dolgokért felelősséggel tartozunk, s így az ilyennek gondolt tetteinkért különböző reaktív attitűdök – dicséret, hála vagy éppen hibáztatás – érnek minket, Bernáth az első fejezetben azt vizsgálja, hogy mikor is jogosak ezek a reakciók. Alapvetése ropant egyszerű és meggyőző: akkor helyénvaló hibáztatni vagy dicsérni az ágens, ha *megérdemli* azt, azaz a morális felelősség érdemelmélete mellett érvel. A kiérdemelt reaktív attitűd mindig egy érdemalaphoz kapcsolódva illeti meg a cselekvőt. Az érdemalapok Bernáth elemzésében pedig *tények*, azaz fennállásuk független attól, hogy ki mit gondol vagy hisz róluk. Például, ha egy kutató fáradtságos és kitaró munkájával kiérdemli, hogy ezért megbecsüljék, akkor ez attól függetlenül is így van, hogy valaki hanyagnak vagy semmirekellőnek gondolja az illetőt.

Az érdemelmélet (és Bernáth elméletében ezáltal az egész felelősségkérdés) tényekre alapozása nagy jelentőséggel bír: ha a hibáztatás és dicséret megalapozását tényekhez kötjük, akkor sokkal pontosabban körülhatárolható, meddig terjed egyrészt a hibáztatás és a dicséret, másrészt a felelősségvállalás határa,³ s ezzel együtt az etika határai is

1 A legfontosabb, nevezetesen az esemény-oksági, az ágens-oksági és a nem-oksági libertariánus elméletek bemutatását lásd: Bernáth 2018.

2 Tőzsér Jánossal közösen írt cikkében Bernáth már korábban is érvelt amellett, hogy a libertariánus elméletek közül az ágens-okozás lehet a legsikeresebb (Bernáth – Tőzsér 2016).

3 Bernáth a könyv záró részében (melyet itt nem fogok külön elemezni), egy restriktivista elképzeléssel áll elő, azaz nagyon szűkre szabja a felelősségre vonás határát.

világosabbá válhatnak. Természetesen ehhez egyfelől szükséges megvilágítani e tények és a kiérdemelt reaktív attitűdök kapcsolatát, másfelől meghatározni, hogy milyen jellemzőkkel bírnak ezek a tények (hogy azonosíthatóak legyenek).

E kérdésekkel foglalkozik Bernáth a második fejezetben. Egyrészt jelzi, hogy az érdemalap és a kiérdemelt reaktív attitűd kétféle módon kapcsolódhat egymáshoz. Egyfelől beszélhetünk metafizikai illeszkedésről: ekkor az érdemalap fennállása szükségszerűen vonja magával a megfelelő reaktív attitűdöt. Másfelől, vélhetjük úgy, hogy a kettő között valamilyen norma közvetít. Vagyis azt, hogy egy ténnyel együtt jár-e valamilyen reaktív attitűd, és ha igen, melyik, azt egy norma (pl. társadalmi konvenció) határozza meg. A szerző elveti azokat a naturalistának nevezett elméleteket, melyekben „nemcsak, hogy a normák határozzák meg, mely tettekért lehet hibáztatást vagy dicséretet kiérdemelni, hanem ahol ezeket a normákat a létező morális gyakorlat *igazolja*” (69), mondván erkölcsi relativizmushoz vezetnek. Bár elismeri, hogy nem tud végső érvet megfogalmazni, hogy miért is ne legyünk relativisták e kérdésben, úgy látja, hogy azért nem érdemes azzá lennünk, mert ez az elképzelés „szembemegy a morális felelősséget érintő alapvető meggyőződéseink nagy részével anélkül, hogy jelentősen hozzásegítene a morális felelősség megértéséhez”. (73) Azonban nyitott kérdés marad, hogy létezhet-e olyan norma, amelyet lehet univerzálisan igazolni, vagy csakis a metafizikai illeszkedés elmélete lehet helyes. Másrészt az érdemalapról mint a felelősségtulajdonítást megalapozó tényről azt állítja, hogy az csakis az ágens valamilyen *aktivitása* lehet. Azok a kompatibilista elméletek, melyek a felelősség meglétét a cselekvő egy jellemzőjének vagy sajátosságának (tulajdonság, racionális képesség, személyiség, értékrend stb.) tulajdonítják, nem tudnak kielégítő magyarázatot nyújtani a morális felelősségről. Ugyanis ezeknek a sajátosságoknak a kialakulásáról a cselekvő *végső soron* nem tehet (senki sem teremtheti meg önmagát), így a morális felelősség alapjául sem szolgálhatnak.

A másik központi fogalom, a kontroll segítségével tudjuk meghatározni, hogy egy érdemalap fennállása valóban a cselekvőn múlt-e, hiszen csak olyan a dologért lehet megérdemelten felelősségre vonni valakit, amelyről a cselekvő tehet – vagyis megfelelően kontrollálta azt.⁴ Tehát a világban fennálló tények közül azok alkalmasak arra, hogy a felelősségtulajdonítás alapjául szolgáljanak, melyek megfelelő tevékenységek útján jöttek létre: a cselekvő kontrollálta azt – ezek szolgálhatnak végső érdemalapul. Ilyen *aktivitás* lehet cselekedet, mulasztás, vélekedés vagy meggyőződés kialakítása is.

Amikről a cselekvő tehet – legalábbis Bernáth megfontolásai szerint –, azok a *fokozottan és közvetlenül* kontrollált cselekvései. A felelősséggel rendelkező ágensek bizonyos helyzetekben képesek több lehetőség közül választani, s az, hogy melyiket választják, csakis rajtuk múlik. A cselekvő döntését nem határozza meg semmi: sem tulajdonságai,

⁴ A magyar nyelvű szakirodalomban az angol *control* kifejezést korábban *befolyásnak* fordították, mára azonban elterjedt, hogy magyarul *kontrollnak* fordítsuk.

sem a természeti törvények; mindezek még csak előzetes valószínűséget sem rendelnek az egyes lehetőségekhez. Ha azonban a döntés kimenetelét valójában nem határozza meg semmi, akkor felhozható az az ellenvetés – amit persze a legtöbb libertariánus elmélettel szemben meg lehet fogalmazni –, hogy cselekedeteink végső soron véletlenszerűek. A dilemma tehát a következő. Ha számot tudunk adni arról, hogy egy bizonyos végkifejlet ilyen és olyan indokok alapján, ilyen vagy amolyan meghatározó jellemzőknek köszönhetően következett be, akkor nem beszélhetünk teljesen (fokozottan és közvetlenül kontrollált) szabad döntésről. Ha azonban úgy tartjuk, sem ezek, sőt semmi más sem határozta meg előre, hogy mi történt, akkor nagyon is úgy tűnik, hogy az merő véletlenségből történt meg.

Bernáth annak érdekében, hogy ezt a problémát kiküszöbölje, bevezeti a *szubsztancia* fogalmát. Ha a cselekvőkre mint ebbe a speciális metafizikai kategóriába tartozó létezőkre tekintünk, akkor meg tudjuk magyarázni, miképpen lehetséges az, hogy egy döntést nem határoz meg semmi, mégsem véletlenszerű. A szubsztanciális létezők rendelkeznek azzal a képességgel, hogy szabad döntést hozzanak, ilyenformán közvetlenül maguk a cselekvők indítanak el új oksági folyamatokat (ágens-okozást). Ennél pontosabban azonban Bernáth nem adja meg, hogy miben is áll szubsztanciának lenni („tovább nem elemezhető metafizikai kategória”), ám e fogalom bevezetését mégis indokoltnak tartja. Egy olyan speciális oksági folyamat, melynek végeredménye a szabad cselekvés, pont attól lehet különleges, hogy „az oksági relátum első tagja [a cselekvő] egy speciális metafizikai kategóriába tartozik”. (160) Azaz, a szabad és felelős cselekvések különböznek a világ többi eseményétől (abban az értelemben, hogy új oksági folyamat elindulásával járnak), és ez azért lehet így, mert olyan létezők (szubsztanciák) hozzák létre, melyek maguk is különböznek a többi létezőtől.

E mellett még egy fontos feltétele van a szabad akaratnak, ugyanis nem elég, hogyha valaki fokozott kontrollt gyakorol aktivitásai fölött, hanem azzal is tisztában kell lennie, hogy a felkínálkozó lehetőségek morálisan jók vagy rosszak. Hiába dönt valaki „szabadon”, nem viselhet felelősséget tettéért, ha nem tudja, hogy döntése erkölcsileg helyes vagy helytelen. Bernáth ezt a reprezentáció kérdésének nevezi, és a következőre jut: a „morális hibáztatásnak tehát nemcsak az a feltétele, hogy a cselekvők rendelkezzenek *végső közvetlen kontrollal*, hanem az is, hogy egyes alternatívák, mint morálisan jó és morálisan rossz reprezentálódjanak számukra”. (152)

A szerző a harmadik fejezet végén elér a kompatibilitás kérdéséhez: az érdem, az aktivitás mint érdemalap és a közvetlen kontroll elemzése és bemutatása után inkompatibilista álláspontra jut, azaz a szabad akarat és a morális felelősség meglétét a determinizmussal összeegyeztethetetlennek tartja. A végső és közvetlen kontroll gyakorlása megkívánja azt, hogy az ágens számára legalább két alternatíva nyitva álljon, s csak saját maga határozza meg azt, hogy végül melyiket választja.

Mindezt Bernáth alapos és jól átlátható érveléssel viszi végig, az olvasóban talán egyetlen dolog kelthet hiányérzetet, amire egyébként a szerző is felhívja a figyelmet, mégpedig az, hogy „[a] könyv fő témái a morális felelősség feltételei, nem pedig az, hogy ezek a feltételek teljesülnek-e”. (163) Persze megelégedhetnénk azzal, hogy érvelését egyrészt elfogadjuk, másrészt egy későbbi vizsgálódásra bízunk, hogy kiderítse, vajon teljesül(het)nek-e ezek a feltételek. Azonban ahogy a szabadakarat-vitában egyre inkább háttérbe szorul, hogy az egyes elméletekben megfogalmazott feltételek vajon teljesülhetnek-e vagy sem, úgy a különböző teóriák bemutatásakor egyre nagyobb hangsúly kerül arra, hogy a rivális elméleteket minél nagyobb biztonsággal tudják kizárni.

Bernáth például rendkívül szigorúra veszi a kontroll meghatározását (tudniillik hogy csakis a közvetlen és fokozott kontroll lehet elégséges), mivel a legcsekélyebb engedmény is – amely megengedné, hogy egy szabad választásban szerepet játszanak bizonyos indokok vagy előzetes meghatározottságok (pl. a cselekvő személye, értékrendje, stb.) – lehetőséget adna a kompatibilistáknak, hogy rámutassanak: ez esetben az ő elméletük kielégítőbb magyarázatot tud nyújtani. Bernáth valóban kizár mindenfajta kompatibilista kontrollfogalmat, azonban így végül arra a következtetésre jut, „hogy amennyiben az egyik alternatíva *egyértelműen* jobbnak látszik a cselekvő számára – köszönhetően mentális állapotainak –, mint a többi, akkor nem beszélhetünk a szó szoros értelmében szabad döntésről”. (173)

Ez azért roppant problémás, mert maga Bernáth vezetett be egy olyan feltételt a fokozott kontroll mellett, amelynek értelmében a szabad döntésekhez szükséges, hogy egyes alternatívák már eleve jobbnak mutatkozzanak. Ez a már fentebb tárgyalt reprezentációkérdés, mely kapcsán a szerző arra jutott, hogy a cselekvőnek reprezentációkkal kell rendelkeznie arról, hogy melyik alternatíva morálisan helyes, és melyik nem. Ebből viszont következik, hogy valamelyik alternatíva egyértelműen jobbnak fog tűnni számára, hacsak nem állítjuk azt, hogy önmagában egy aktivitás erkölcsi értéke nem szolgáltat semmiféle indokokat sem. De így a morális gyakorlat egyik fontos eleméről, ha nem a lényegéről mondanánk le. Nagyon is úgy tűnik, hogy pont azért van értelme felelősségről beszélni, mert úgy gondoljuk, hogy a morálisan jó és rossz dolgok közül a morálisan jókat kell (vagy érdemes vagy helyes vagy erényes stb.) cselekednünk. Ha azonban kitarunk amellett, hogy vannak döntési helyzetek, melyben a lehetőségek „semlegesek”, akkor felmerül a kérdés, hogy ha az egyik lehetőség sem tűnt erkölcsileg jobbnak vagy rosszabbnak a másiknál, akkor mi alapján lehet érte dicsérni vagy hibáztatni minket.

Természetesen ez az ellenvetés valamilyen technikával biztosan kivédhető. Úgy látom, hogy erre rámutatni sokkal inkább azért fontos, mert az ellenérvék és cáfolatok ilyen fajtái nem az egyes elméletek gyengeségei miatt hozhatóak fel, hanem sokkal inkább a „vita állapota” miatt. Dialektikai patthelyzet állt elő,⁵ melyben kétséges, hogy

5 A dialektikai patthelyzet egy elemzését lásd Fischer 1994, 83–84.

lehet-e még sikeresen érvelni egy álláspont mellett,⁶ a vita pedig erősen technikaivá vált: az álláspontok sokkal inkább célokként, semmint következtetések eredményeiként működnek.⁷ A diskurzus az egyes nézetek mellett felhozható legjobb(nak gondolt) érvek előállításáról szól, nem pedig valamilyen tényleges vizsgálódásról, amely a dolgok állását firtatná.

Bernáth László könyve sokoldalúan tájékoztatja azokat, akik a szabad akarat és a morális felelősség kérdése iránt érdeklődnek (a különböző álláspontokat behatóan ismerteti és lényeglátón mutat rá azok fő nehézségeire), azonban az elemzéséből kimarad, hogy az érvek előállításként működő, technikai diskurzusra, a filozófia általa is művelt módjára reflektáljon. A *Morális felelősség, érdem és kontroll* érvelése jól felépített, a felállított kereten belül megbízhatóan működik, sőt, a rivális elméletek hiányosságait is azonosítja – azonban a szerző figyelmen kívül hagyja azt, hogy ezek a nehézségek főleg a vita természetéből erednek, és a saját elméletét is ugyanúgy érintik.

Bibliográfia

- Bernáth László. 2018. „A szabad akarat kortárs libertáriánus elméletei.” *Elpis* 11/1: 121–45.
- Bernáth László – Paár Tamás. 2017. „Szabad-e hinnünk az erkölcsi felelősségben?” *Magyar Filozófiai Szemle* 61/3: 9–30.
- Bernáth László – Tözsér János. 2016. „Szabad akarat és ágens-okozás.” *Magyar Filozófiai Szemle* 60/2: 46–66.
- Fischer, John Martin. 1994. *The Metaphysics of Free Will: An Essay on Control*. Oxford: Blackwell.
- Vargas, Manuel. 2007. „Revisionism.” In *Four Views on Free Will*, szerk. John Martin Fischer – Robert Kane – Derk Pereboom – Manuel Vargas, 126–65. Oxford: Blackwell,
- Ziegler Zsolt. 2009. „Morális felelősség és az alternatív lehetőségek elve – a Frankfurt-típusú példák.” *Elpis* 3/2: 123–47.

6 Ziegler Zsolt a szabad akarat fogalmának inkonzisztens voltát abban látja, hogy egyszerre két, egymásnak ellentmondó feltételt (autonómia- és alternatívafeltétel) is magában foglal. Egy elmező cikkében a következőre jut: „az ellentmondásosság miatt sem a kompatibilista, sem pedig az inkompatibilista nem képes a szabad akarat problémáját megoldani, mivel a szabadság fogalmának az egyik feltételét csak az inkompatibilizmus képes magyarázni, a másik feltételt pedig csak a kompatibilizmus”. (Ziegler 2009, 144)

7 Ennek meghaladására tett kísérletként vezeti be Manuel Vargas a *revizionizmust*, melynek értelmében a kiindulási pont a vita fogalmainak tisztázása, szem előtt tartva, hogy mi szükségünk is van e fogalmakra (Vargas 2007).